

Borbás Mária

RÉGI IDŐK TANÚJA

„Hatalmas feladatra vállalkozott könyvkiadásunk SHAKESPEARE ÖSSZES DRÁMÁI-nak új megjelentetésével. A felszabadulás, de különösen a fordulat éve óta Shakespeare életműve új értelmet és jelentőséget kapott, s része lett a magyar nép kulturális felemeléséért folytatott harcnak... Shakespeare végre eljutott dolgozó népiünk millióihoz, Shakespeare-t ma jobban értik és szeretik Magyarországon, mint ezelőtt bármikor. Ezzel a megnövekedett igényvel kellett számolnia könyvkiadásunknak is... Ezért határozta el az Új Magyar Könyvkiadó, az Állami Könyvterjesztő Vállalattal együtt, hogy előfizetést indít Shakespeare összes drámáinak gyűjteményes kiadására. ...A négy kötet ára biblianyomó papíron, félbőrkötésben 400,- Ft; egészvászonkötésben 280,- Ft. ... Megjelenik 1955 decemberében.”

A munka még a Szépirodalmi Könyvkiadónál indult, és a mű különféle kiadói átszervezések után végül az Új Magyar Könyvkiadónál (az Európa Könyvkiadó elődjénél) látott napvilágot.

Harmatosan zöld segédszerkesztő koromban egy szép napon behívatott Domokos János, a Szépirodalmi Könyvkiadó akkori „külföldi lektorátusá”-nak vezetője, és felkért – vagyis inkább rám parancsolt –, hogy vegyem át Vas Istvántól a készülő Shakespeare-drámakiadás szerkesztését! Döbönt hápogásom láttán közölte, hogy Vas István, a Shakespeare-fordításokban is érdekelt lévén, nem lehet a kiadás szerkesztője (Vas lemondásához a döntő lökést az ANTONIUS ÉS KLEOPÁTRA fordításának kérdése adta – akkor már ment a Nemzetiben Mészöly Dezső fordítása, a drámát azonban Vas István is lefordította). A készülő összkiadásnak Kéry László volt az érdemi szerkesztője, és az előkészítés munkájában a „Shakespeare-bizottság” vett részt: Illés Endre, Illyés Gyula, Kardos László és Lutter Tibor, színművészeti tanácsadói pedig Ladányi Ferenc, Mészöly Tibor és Nádasdy Kálmán voltak. A bizottság hetenként ülésezett, rám hárult a bizottsági ülések jegyzőkönyvének vezetése. Sohasem tanultam meg a gyorsírást, jegyzeteim egyéni rövidítésekkel, „kóddal” készültek, az elkészült jegyzőkönyvek, ha egyáltalán, akkor a hajdani Szépirodalmi Könyvkiadó archívumában található, de valószínűbb, hogy sehol – így a munka felidézésénél gyarló jegyzeteimre és még gyarlóbb emlékezetemre hagyatkozom.

Ott ültem a bizottsági üléseken – lehetőleg egy félreeső sarokban –, és úgy néztem fel a bizottság tagjaira, mint megannyi félistenre. Shakespeare drámáinak 1948-as, a Franklin Kiadónál megjelent kiadása sok tekintetben revízióra szorult. Már 1951-ben felmerült a Szépirodalminál egy új, immár „végleges”-nek minősíthető magyar Shakespeare kiadásának gondolata. A megalakult bizottság megállapodott abban, hogy a Franklin-kiadásban szereplő fordítások közül melyeket kell megtartani, mely drámákat újrafordítani. A bizottsági összejövetelek leglényegesebb kérdése a klasszikus Shakespeare-fordítások esetleges javítása volt. Itt természetesen Arany Shakespeare-fordításainak kiigazítása fel sem merült – annál több szó esett Vörösmarty fordításairól, a JULIUS CAESAR-ról és kivált a LEAR KIRÁLY-ról, majd később Petőfi CORIOLANUS-fordításáról.

A klasszikus fordítások javításának – kiigazításának vagy „átigazításának”, ahogy a bizottsági ülések folyamán emlegették – legnagyobb harcosa Illyés Gyula volt. Igen heves viták folytak erről. Kardos László professzor nagyon ellenezte az igazítást – a többiek véleménye ingadozott. Ebben a kérdésben Kéry volt a mérleg nyelve – érdemes

javítani a szövegeket, vélte, de csak mértékkel. Szabó Lőrinc LEAR-javításai már elkészültek, Kéry szerint azonban körülbelül negyven helyen vissza kellene állítani Vörösmarty szövegét. Amikor felmerült – ezen az ülésen Vas István is részt vett –, hogy Vörösmarty hiányait, „alulmaradásait” helyes-e Szabó Lőrincnek pótolnia – ahol például Vörösmarty nem tudott rímeltetni, vagy ahol a szójátékokat nem fordította –, Vas szerint csak az elavult kifejezéseket kellett volna modernizálni, a többi javítást fonáknak érezte. Lutter Tibornak, az angol tanszék akkori vezetőjének véleménye szerint Vörösmarty nagyon ragaszkodott a dráma német szövegéhez (azóta bebizonyosodott, hogy Vörösmarty angolból fordított). Illyés Gyula véleménye szerint, ha már Szabó Lőrinc „átfésülte” a LEAR-t, lévén, hogy az ő neve is ott lesz a fordítás felett –, „ha már megcsinálta, értékeljük a munkáját”. Vas István szerint Shakespeare-rel szemben minden fordító kissé alulmarad. Amit Vörösmarty rímtelenül fordított, azt szerinte már nem kell rímeltetni, a szójátékokat azonban le kell fordítani, szükség esetén akár Vörösmarty szövegének a rovására is.

Amikor szóba került, hogy vajon szentségtörés-e a klasszikus fordítások javítása, Illyés azt mondta, hogy két szempont szól mellette: egyrészt nem „szentséget törünk”, hiszen nem Petőfi vagy Vörösmarty eredeti gondolatához nyúlunk. „Nem az a baj – mondta Illyés –, hogy Arany Shakespeare-kéziratai elégték, nagyobb baj lenne, ha csak egy verse is hiányozna.” Klasszikusaink szerinte szívesen vették volna a javítást, ha tudták volna, hogy mi lesz a fordításuk sorsa száz év múlva. Javítani kellene például az olyan nyelvújításkori leleményeket, mint *bék*, *merény*, *ját* és hasonlók. „Szeretnénk végre irodalmi múltat teremteni – mondta Illyés Gyula –, állandó cölöpök legyenek, használható, jó Shakespeare-fordítások. Maga Shakespeare egyébként amúgy is régies, a shakespeare-i angol nyelv tele van régiességgel. XVI. századi magyar nyelvvel viszont nem lehetne visszaadni. Tökéletes fordításaink legyenek irodalmunkban, ezeket játszassuk is, leglényegesebb a hasznosság – fejtegette. – A hamis bálványokat, olcsó fetiszmust félre kell dobni... Óriási szolgálat Vörösmarty-nak, Petőfi-nek, hogy az ő fordításuk lesz az örök magyar Shakespeare. Igenis legyen végre használható, egészséges, jó a fordítás. A kiadásnál ne filológusokra gondoljunk, de diákokra, munkásokra, akik Shakespeare-t akarják élvezni, nem az irodalom körüli pletykát... Klasszikusaink megvédéséről is szó, legyünk már egy kicsit maradandók. Feladatunk, hogy játszhatóvá, közérthetővé tegyük nagyjainkat.” Kardos László erre felvetette: miért nem fordíthatná Szabó Lőrinc újra az egész LEAR-t? Illyés erre azt válaszolta: „Vörösmartyt akarjuk megmenteni; ha Szabó Lőrinc lefordítja, Vörösmartyt eltemethetjük.” Hamis tekintélytisztelt, mondta, ha úgy, ahogy van, közöljük a szöveget. „A zeniket ne a hibáikban tiszteljük”, tette hozzá. Illyés véleményével értett egyet Illés Endre is; érdekes módon a színházi emberek ragaszkodtak inkább Vörösmarty szövegéhez. A késhegyre menő vita az eredeti napirenden szereplő 16.30 helyett este 7-ig tartott. A kikristályosodott vélemény végül az volt, hogy Vörösmarty szövegében főleg a komikus részeket kell javítani, tehát azt, ami a mai olvasónak esetleg már nem elég humoros, a tragikus szövegrészekbe viszont nem nagyon kell belenyúlni. Illyés Gyula foglalta össze a vita lényegét: „Arany HAMLET-fordítása már a nép közkincsévé lett, élvezet hallgatni. Vörösmarty-nak viszont szívességet tettünk a JULIUS CAESAR modernizálásával.” És ekkor tette Illyés, a Petőfi-féle CORIOLANUS-fordításnak általa történő „átigazításával” kapcsolatban a számomra feledhetetlen megjegyzést. Hátradőlt, elmosolyodott: – Sándor ezért még hálás lesz nekem a túlvilágon – mondta. A drámák végül „átigazított” változatban jelentek meg; az „átigazításokat” az illető drámák jegyzetében közöltük, Vörösmarty, illetve Petőfi eredeti megoldásaival együtt.

A kor politikai légköre is beszűrődött a munkába. Illyésnek volt néhány megjegyzése arról, hogy a „munkás és paraszt” olvasók mit értenének meg. Domokos János egyszer megjegyezte: előfordulhat, hogy „azoknak az elvtársaknak, akiknek a feladata az irodalom ellenőrzése”, jobban tetszik Mészöly, ezért az előszónak magyarázattal kell szolgálnia arra is, mitől lesz „klasszikus” és mitől „népszerű” egy szöveg. Természetesen az új fordításokról is folyt a vita. Mészöly Dezső benyújtotta akkoriban elkészült OTHELLO-fordítását, ezt kellett szembeállítani Kardos Lászlónak a Franklin-kiadásban szereplő fordításával. Hogy az új kiadásba is Kardos fordítása került be, abban nagy szerepe volt, hogy tagja volt a bizottságnak, köztisztviselőként álló egyetemi professzorként – az új kiadás nagy bevezetőjét is ő írta. Másrészt Mészöly fordításait akkor még nem méltányolták eléggé, túlságosan könnyednek tartották, lévén fő szempontja a „mondhatóság”. Mészölynek, színházi ember lévén, nagy gondja volt arra, hogy a szövege könnyen mondható, színpadszerű legyen. A bizottság az OTHELLO-fordításokat is hosszasan tárgyalta. Felolvastak részleteket mindkét fordításból, mire Illyés csak annyit jegyzett meg csendesen, hogy „egyik felolvasott rész laposabb, mint a másik”. Othello Mészölynél sokszor úgy szaval, mondta ugyancsak Illyés, mintha Rostand Cyranója volna. Illés Endre szerint „Mészöly a sűrű, szenvedélyes drámát lágy, kellemes budoárhangelévé varázsolta”. A vitában természetesen sem Kardos, sem Mészöly nem vett részt. Domokos János, aki később az Európa Könyvkiadó igazgatója lett, úgy összegezte a vitát, hogy a színházi köröknek jobban tetszik ugyan Mészöly fordítása, de „mi Shakespeare-t akarjuk kiadni és nem Mészölyt”.

Természetesen nem minden fordítással kapcsolatban volt ilyen éles véleménykülönbség. Arany érinthetetlenül került ki a vitából – arra viszont Kéry igen büszke volt, hogy talált egy sort a SZENTIVÁNEJJI ÁLOM-ban, amely addig egyetlen magyar kiadásban sem szerepelt, holott Arany kéziratában megvan: „*Amaz Heléna, ősz Nedár leánya.*” (IV. 1.) Ez a sor azóta belekerült valamennyi kiadásba. Egyetlenegy sor volt, amelyet Kéry kijavított ugyancsak a SZENTIVÁNEJJI... fordításában: „*És minthogy e regg java elhaladt*” helyett „*S minthogy a reggel java elhaladt*” került a megjelent szövegbe (IV. 2.). Minden egyes fordítás új nyelvi kontrollszerkesztésre került, a legkiválóbb Shakespeare-filológusok bevonásával; a szövegeket Kéry és a bizottság többi tagja is átnézte, és az élő fordítókat is felkérte szövegük átnézésére. Számos fordítás került át a Franklin-kiadásból, a már említetteken kívül Arany Jánosé (JÁNOS KIRÁLY); Áprily Lajosé (PERICLES); Babits Mihályé (A VIHAR); Devecseri Gáboré (A WINDSORI VÍG NŐK); Fodor Józsefé (SOK HÚHÓ SEMMIÉRT); Kosztolányi Dezsőé (TÉLI REGE); Mészöly Dezsőé (SZEGET SZEGGEL); Németh Lászlóé (VI. HENRIK II–III); Radnóti Miklósa és Rónay Györgyé (VÍZKERESZT); Somlyó Györgyé (II. RICHÁRD); Szabó Lőrincé (AHOGY TETSIK; MACBETH; ATHÉNI TIMON; TROILUS ÉS CRESSIDA); Vas Istváné (IV. HENRIK I–II; VI. HENRIK I; III. RICHÁRD; A VELENCEI KALMÁR; MINDEN JÓ, HA VÉGE JÓ) és Vajda Endréé (TITUS ANDRONICUS).

A bizottság döntötte el, melyik drámát kell újrafordítani. A FELSÜLT SZERELMESEK-et Gáspár Endre kezdte el fordítani, már a IV. felvonásnál tartott, ám fordítás közben meghalt, a szöveg éppen egy rímes helyzet közepén („*Nem költött hozzá Longaville szonettet...*”) szakadt meg. A darab talán a legtöbb szójátékot tartalmazó Shakespeare-vígjáték; ráadásul már nagyon körmünkre égett a kiadás dolga, újrafordításról szó sem lehetett, de vajon ki tudná befejezni Gáspár Endre munkáját? Úgy emlékszem, Illés Endrének vagy talán Kéry Lászlónak támadt az az ötlete, hogy bízzuk a munka folytatását Faludy Györgyre. Meg is történt, megszületett a rímelő sor („...lefogni szívét, mely vadul szökellett”), és időre elkészült a fordítás. A történetnek azonban nincs vége: mire 1961-ben megjelent a legközelebbi Shakespeare-kiadás, Faludy már „kegyvesztetté” vált, és

újra előkerült a gond, hogy mi legyen a fél fordítással. Mészöly Dezső akkor már nagyobb becsületnek örvendett kiadói körökben, így megkérték, hogy fordítsa újra a Faludy-féle részt. Megtette, de az ezt követő legközelebbi Shakespeare-kiadás idején közölte, hogy szeretné az egész darabot lefordítani. Ez meg is történt; ekkor kapta a darab a LÓVÁTETT LOVAGOK címet, és azóta ez a „hivatalos” szöveg.

A MAKRANCOS HÖLGY fordítására Jékely Zoltán kapott megbízást, elragadó szövege nagy tetszésre talált a bizottság körében, csak székely fordulatait sokallták kissé („Sírülj inét...”). Nagy vita támadt Kosztolányi ROMEO ÉS JÚLIA-fordítása körül, sokallták a barokkos fordulatokat, a betoldásokat, a shakespeare-i rímtelen sorvégződéses rímesítést, és végül Mészöly fordítása került a kiadásba. Kosztolányi fordítását azóta a Szépirodalmi Könyvkiadó Kosztolányi-sorozata is, az Európa Diákkönyvtárának Shakespeare-kiadása is „rehabilitálta”. A CYMBELINE új fordítását Lator László készítette el – akkor még körmeneti tanár volt, és onnan, levélben, néhány oldalanként küldte be a fordítást, de vitézül tartotta a határidőt.

Nem így történt az V. HENRIK esetében. A Franklin-kiadás még Aczél Tamás fordításában közölte, az új kiadás szerkesztőbizottsága azonban a Sztálin-díjas szerzőnek ezt a magyarítását költőietlennek találta, és Képes Gézát kérte fel új fordítás elkészítésére. A költő sürgetése az én hatáskörömbé tartozott, de nem jártam sikerrel. Képes újabb és újabb halasztások után végül mégsem készült el a fordítással – talán el sem kezdte –, és 1955 nyarán itt álltunk V. HENRIK nélkül! Ekkor mentette meg a kiadást Németh László: öt hét alatt lefordította a drámát. Tisztem szerint neki is nyakára kellett járnom; egy alkalommal, hűvösvölgyi lakásában, éppen fordítás közben találtam: nyitott, higanyos vérnyomásmérő állt az íróasztalán. Németh László elmondta, hogy az ott heverő kockás füzetbe rendszeresen jegyzi a vérnyomását, és megállapította, hogy az önálló művek alkotásánál mért – magas – adat megegyezik a Shakespeare-fordítás során nyert vérnyomásértékekkel. Az V. HENRIK érthetően nem tartozik fordítói *oeuvre*-jének legsikerültebb darabjai közé; idővel Vas István újra is fordította a királydrámát, ez került be a további kiadásokba. (Amikor az Európa Kiadó felkérte Vas Istvánt, hogy az újabb kiadások számára fordítsa le a VI. HENRIK II. és III. részét, ő nem fogadta el a felkérést, a drámák továbbra is Németh László fordításában jelentek meg.)

Az 1955-ös kiadás munkálatainak idején már elkészült Szabó Lőrinc VÍZKERESZT-fordítása az akkori Jókai Színház részére. Ez a szöveg is a bizottság asztalára került, folyt is róla a vita. Kéry László szerint Szabó Lőrinc a Radnóti Miklós–Rónay György-féle fordítás szövegénél kollokvialisabban fordított, könnyebb, áttekinthetőbb a szöveg, bár itt-ott „kínosak” a rímek. Szabó Lőrinc fordítását összességében jobbnak, mondhatóbbnak ítélték, de ez nem indokolta a cserét. Illyés Gyula szerint Radnóti szövegét jobban lehet szavalni. „Egyik is jó, másik is jó, döntsenek a filológusok”, mondta. Kardos László pedig így szólt: „Radnótit megmentjük, Rónayt rehabilitáljuk, ha ez a fordítás jön ki.” Ez eldöntötte a kérdést – a kiadásba a Radnóti–Rónay-féle szöveg került be.

A Franklin-kiadásban Arany László fordításában jelent meg A KÉT VERONAI IFJÚ – a bizottság ezt a drámát is új fordításra javasolta, és Szabó Magdát kérte fel fordítási mutatvány elkészítésére. Az ennek alapján megszületett határozat szerint a fordítást „elfogadjuk, a részletes bírálatot elküldjük Szabó Magdának. Ahol érdemes, vegye át Arany László *trouville*-ait. Túlnyomórészt jobb Arany Lászlónál.” Szabó Magda fordítása A KÉT VERONAI NEMES címmel került be a kiadásba.

A TÉVEDÉSEK VÍGJÁTÉKÁ-ból az akkor igen fiatal Szász Imre nyújtott be próba fordítást. Munkája nagyon szép bírálatot kapott a Shakespeare-bizottságtól: „Szász Imre fordítása sokkal jobb, formás, fordulatossá, pergős, és ami Fodor [József] fordításából hiány-

zik: »matematikai báj«, komédiai vidámság jellemzi. A prózája jó, a szójátékok simák, jó a humorérzéke, kellemes meglepetés a próbaszöveg.” Illés Endre véleménye szerint „könnyen pergők, leleményesek a szójátékok, jó a barokkos fordulathalmozás, lendületes a szöveg”. Néhány javítást is ajánlottak, pl. hogy az első felvonást még nézze át.

Weöres Sándor szintén „postamunkában” készült VIII. HENRIK-fordítását Illyés kitűnőnek minősítette. Kéry ritmikai problémákat talált benne, mert a fordító gyakran élt anapesztussal, Kardos László szerint pedig zavaró a sorok végén az egy szótag többlet – a fordító nem rövid szótagot ugrat, hanem hosszút. Kéry azzal tett pontot a vita végére, hogy „ne szóljunk bele Weöres verselési megoldásaiba”.

1955. szeptember 23-án kelt a jegyzőkönyv utolsó bejegyzése. Végre „összeállt” a szöveg. Akkor még az is probléma volt, hogy le kellett gépelni az összes darabot, elolvasni, majd újraolvasni. (Egy aranyos kiadói gépíró kismilliószor „AndroCICUS-nak” írta Titus Andronicust.) A régi írógépeken nem voltak hosszú ékezetek, ezeket is végig ki kellett javítgatni. Először elolvasta a bizottság, elolvastam én, utána egy kézirat-előkészítő, azután kötetenként került a nyomdába, ott elolvasta egy korrektor, két korrektor, párhuzamosan mentek a szerzői korrektúrák a fordítókhoz – rettentően hosszú és bonyolult folyamat volt, és isteni csoda, hogy határidőre megjelent a kiadvány, aránylag jó minőségben – igaz, terjedelmes hibaigazítóval.

Lábjegyzetbe tartozó anekdota, hogy amikor a kiadás címnegyedívének korrektúrája az Új Magyar Könyvkiadó igazgatója, az egykori moszkvai emigráns, Rákos Ferenc elé került, haragosan felelősségre vont: tudom-e, hogy kik a mi nagy klasszikusaink – Arany, Vörösmarty és Petőfi? A fordítók felsorolásánál tehát az ő nevüket kiemelt szedéssel kell feltüntetni! Kétségbeesésemben Devecseri Gáborhoz fordultam, aki akkor a Néphadsereg őrnagya volt – és a Shakespeare-kiadás egyik fordítója. Devecseri egyenruhát öltött, becsörtetett Rákoshoz, és „megvédte” a többi fordítót, úgyhogy a címnegyedívben végül minden fordító neve egyforma betűnagysággal jelent meg SHAKESPEARE ÖSSZES DRÁMÁI-nak 1955. decemberi kiadásában.

Blum Tamás

MENETREND (I)

Ez a szöveg afféle testamentum. A Svájcban élő Blum Tamásnak svájci orvosai 1990-ben megmondták, hogy menthetetlenül rákos, és azt is, hogy körülbelül két éve van hátra még. (Pontosan annyis is volt.)

Ő roppant tervszerűen használta ki a hátralévő időt; kettős – egymással egybeként egybekapcsolódó – cél vezérelte: egyrészt minél teljesebben, szebben, színeseb-

ben élni, másrészt minél kevesebbet elvinni magával.

Az elsőt maradéktalanul teljesítette, a másodikat csak azért nem, mert az nem volt lehetséges – tudásának, intelligenciájának, varázslatos személyiségének csak egy töredékét hagyhatta hátra. De az a töredék sem csekélység.

Utolsó két évében rengeteget utazott, végiglátogatta régi barátait, és újakat szer-